JOHAN DANIEL BERLIN

Ekspedisjonssjef Andreas Andersen – en grå eminense i norsk utenrikspolitikk?

Biografisjangeren står sterkt i norsk litteratur, og med jevne mellomrom trekkes gamle arbeiderpartihelter fram i medienes søkelys igjen. Stadig lanseres nye historiske biografier der forfatteren har funnet nytt kildemateriale som viser nye – og ikke alltid like flatterende – sider ved hovedpersonen. Kanskje fører det også til nye tolkninger av historiske hendelser. Ett eksempel er Olav Njølstads biografi om Jens Christian Hauge, som fikk stor oppmerksomhet i hovedstadsavisene høsten 2008. Bak de kjente politikerne er det imidlertid mange rådgivere, byråkrater og andre som også har medvirket i de politiske beslutningsprosessene, ofte uten å bli nevnt. De frister en anonym skyggetilværelse i den biografiske litteraturen, bare kjent blant innvidde politiske journalister og forskere. Denne artikkelen skal handle om en ekspedisjonssjef som til tross for mange viktige sikkerhetspolitiske verv, nesten var totalt ukjent for norsk offentlighet. Inntil en dag i oktober 1987, elleve år etter hans død.[1]

I søkelyset etter sin død

«LO drev politisk overvåking.»[2] Krigstypene i Dagbladet 7. oktober 1987 ble ledsaget av et bilde av tidligere partisekretær i Arbeiderpartiet, Ronald Bye. Nå avslørte han at han hadde brent arkivene over kommunister og andre venstreradikale som ble overvåket i 1950-årene. Alle bevis var tilsynelatende borte. Noen dager seinere ble også et notat, skrevet av tidligere ekspedisjonssjef Andreas Andersen, førstesidestoff i riksavisene, særlig i Dagbladet.[3] Fotografier ble skaffet til veie, og jour-

nalister ble satt til å finne ut hvilken rolle denne personen hadde spilt. Hvem var så Andreas Andersen, og hva var årsaken til dette oppstyret rundt en avdød og hittil ukjent person?

Andreas Andersen har blitt kalt Einar Gerhardsens grå eminense i utenriks- og sikkerhetspolitikken. Til tross for sine betydningsfulle posisjoner, var han altså likevel en ukjent mann for offentligheten.[4] Bare politikere og journalister med kjennskap til utenriks- og sikkerhetspolitikk var oppmerksomme på hans påvirkning i kulissene. Midt i 1950-årene ble Andersen i tillegg svært omstridt i Arbeiderpartiets toppledelse. Bare noen få innvidde partimedlemmer visste om hans eksistens. Først gjennom Knut Einar Eriksens og Helge Pharos bind 5 i storverket om Norges utenrikspolitiske historie, *Kald krig og internasjonalisering*, er hans sentrale rolle som politisk rådgiver blitt gjenstand for oppmerksomhet fra historikere.

Fra begynnelsen av 1950-årene hadde han allerede gjennom sin sekretærrolle i Koordineringsutvalget for de hemmelige tjenester førstehånds kjennskap til hemmelige operasjoner, deriblant overvåking av kommunister.

Skal en gi en kortfattet presentasjon av Andreas Andersens karriere, kan en si at han i slutten av 1940-årene forflyttet seg med rekordfart fra kateteret ved Tønsberg gymnas til å bli deltaker i utformingen av norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk etter annen verdenskrig. Han avanserte da fra en perifer politisk rolle, som leder av fylkespartiet i Vestfold, til å bli en av statsminister Einar Gerhardsens fortroligste medarbeidere. Særlig gjaldt dette etter 1955, da Andersen på Gerhardsens oppfordring fikk en svært sentral stilling ved Statsministerens kontor (SMK). Her ble han en nær rådgiver for statsministeren i ti år framover, selv om han formelt var embetsmann. Fra begynnelsen av 1950-årene hadde han allerede gjennom sin sekretærrolle i Koordineringsutvalget for de hemmelige tjenester førstehånds kjennskap til hemmelige operasjoner, deriblant overvåking av kommunister og andre som ble mistenkt for spionasje eller såkalt «femtekolonnevirksomhet». Seinere kom han også inn i Regjeringens sikkerhetsutvalg (RSU) og i Forsvarsrådet (FR) som sekretær. Dermed fikk han et unikt innsyn i utformingen av norsk sikkerhetspolitikk i første fase av den kalde krigen. Andersen var altså ikke bare en vanlig byråkrat, men en aktør i «maktens høyborg», som Statsministerens kontor ble kalt i politiske kretser.[5]

Tilbake til avsløringene i Dagbladet i 1987: Hvordan fikk egentlig mediene tilgang til denne informasjonen, og hvilke hemmelige notater dreide det seg om? For å forklare dette, må jeg gå litt tilbake i tid. I sin pensjonisttilværelse hadde ekspedisjonssjefen jobbet med å systematisere og ordne arkivene ved Statsministerens kontor, hans arbeidsplass de siste 20 årene. Samtidig hadde han lagd en del refleksjonsnotater over ulike saker, med utgangspunkt i dokumenter i arkivet. Disse papirene hadde han av en eller annen grunn med seg i en gammel veske på sykehuset. Da han døde 26. juni 1976, ble disse papirene overtatt av familien.

Familien sørget for at de fleste av papirene ble arkivert i Riksarkivet. Noen av dokumentene ble da gradert. Uansett hadde Andersens kone uttrykt ønske om at ingen av dokumentene måtte offentliggjøres mens Andersens sjef og samarbeidspartner, Einar Gerhardsen, var i live. I oktober 1987 var situasjonen en annen. Gerhardsen var nylig død, og tidligere sekretær i Arbeiderpartiet, Ronald Bye, kom ut med sin selvbiografi *Sersjanten*, hvor brenningen av de hemmelige kommunistarkivene fra 1950-årene ble avslørt.[6] Det var første gang en med en slik posisjon i Arbeiderpartiet bekreftet at det hadde forekommet registrering og overvåking av kommunister, utført i samarbeid med krefter innenfor arbeiderbevegelsen. Dette ble naturlig nok en stor sak i Dagbladet de neste dagene. Fra offisielt hold i partiet ble det likevel benektet at det hadde vært noen forbindelse mellom Overvåkingspolitiet og Arbeidernes Opplysningsforbund. Dermed fant Andersens svigersønn, historikeren Tore Linné Eriksen, at tida var inne for å offentliggjøre ett av de dokumentene Andersen hadde hatt med seg på sykehuset. Her ble det gjort nøyaktig rede for hvordan denne overvåkingen hadde kommet i stand, hvem som var involvert og hvordan det hadde foregått rent praktisk. Dette ble en politisk sensasjon og svært ubehagelig for Arbeiderpartiet. Plutselig hadde den anonyme Andersen fått «kjendisstatus».

Men hadde virkelig ekspedisjonssjef Andersen en slik innflytelse på norsk utenrikspolitikk som det ble skumlet om i enkelte Arbeiderpartikretser? Mange mente det. Blant annet ble Andersen omtalt av tidligere LO-leder Konrad Nordahl som en av statsminister Gerhardsens tre onde ånder.[7] De to andre skulle være Gerhardsens kone, Werna, og leder av Stortingets utenrikskomité, Finn Moe. Kunne en byråkrat virkelig ha en slik innflytelse? Og hvordan kunne Andersen komme i en slik posisjon? Bortsett fra i lokalpolitikken ble han aldri folkevalgt til posisjoner i partiet, og så seint som i 1946 underviste han og skrev utenrikskronikker på si i lokalavisa i Tønsberg. For å se på hva som førte ham inn i slike posisjoner, må man gå tilbake til mellomkrigstid og krigstid.

Outsider

På spørsmål om hans fortid før krigen svarte Andersen følgende i et intervju: «Ja, jeg er skolemann. Jeg har kanskje både vært og har følt meg som en outsider, men på den annen side har jeg vært opptatt av utenrikspolitikk hele mitt voksne liv. Moderne historie er mitt hovedfag. Den siste halvdelen av 30-åra skrev jeg om utenrikspolitikk i Arbeiderbladet (mener Vestfold Arbeiderblad, forf. anmerkning), og jeg er stolt av å lese de artiklene i dag.» [8]

Helt fra Vestfold-tida følte han seg altså, etter eget utsagn, som en outsider. Som skolemann var han en fremmed fugl i Vestfold Arbeider-

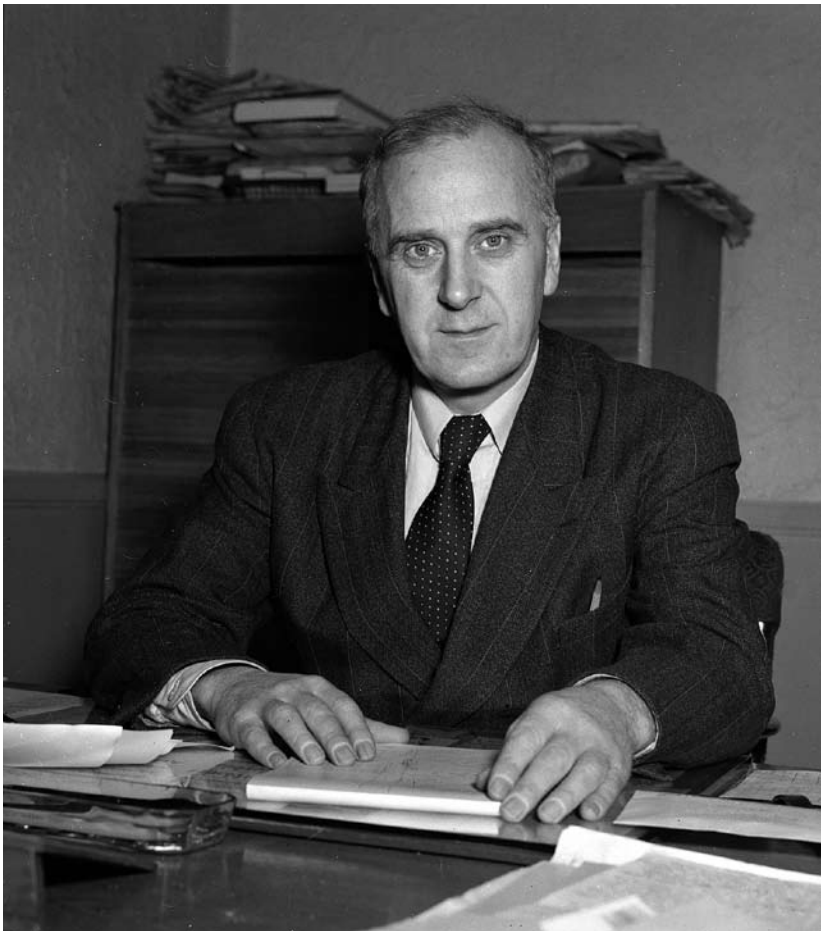

Vennskapet med Rolf Gerhardsen, som her er fotografert omkring 1950, førte blant annet til Andreas Andersens tette samarbeid med broren Einar Gerhardsen gjennom mange år.

blads redaksjon, og i lokalpolitikken likeså. Outsiderrollen skulle han fortsette å innta også i rikspolitikken, der han som Gerhardsens rådgiver i 1950-årene sto for andre sikkerhetspolitiske vurderinger enn det som var vanlig blant de toneangivende utenrikspolitikerne i Arbeiderpartiet.

Andreas Andersen var født i 1903 og vokste opp i en borgerlig, akademisk Kristiansand-familie med noe mer liberale holdninger enn det som var vanlig i slike kretser. Andersens far var en kjent kirurg, som gjorde seg bemerket i samtidas konservative legemiljø fordi han åpnet for abort i enkelte tilfeller.[9] Andreas Andersen var derfor alt fra oppveksten vant med at man ikke alltid måtte innta standpunkter som stemte med det

flertallet mente. Selv beskriver han faren i et jubileumsintervju i Arbeiderbladet som «redelig og sterkt sosialt interessert» og berømmer hans abortstandpunkt.[10] Erfaringene fra denne oppveksten kom trolig til å prege Andersen i hele hans politiske virke.

Som flere andre intellektuelle i Arbeiderpartiet, ble også Andersens politiske interesse vakt i studentmiljøet ved Universitetet i Oslo. Etter å ha avlagt eksamen artium i fødebyen Kristiansand, flyttet han til Oslo for å studere medisin som sin far, men han måtte avbryte studiene på grunn av en lungesykdom. Etter en stund ga han opp legestudiet og begynte å studere filologi, noe som passet ham bedre. Det var særlig historiefaget som interesserte. I 1931 tok han filologisk embetseksamen med fagene norsk, fransk og historie. Andersen tok hovedfag i historie, og skrev sin hovedoppgave om norske avisers behandling av første verdenskrig. Første verdenskrig var et emne han allerede i guttedagene hadde vært fascinert av.

I studentpolitikken ble han opptatt av sosialismen. Andersen sluttet seg likevel ikke til studentforeningen Mot Dag. Han befant seg riktignok i samme omgangskrets og var studiekamerat med flere av medlemmene, bl.a. vennen Trygve Bull, men holdt seg utenfor, selv om han delte flere av Mot Dags synspunkter. Han advarte søsteren sin mot organisasjonen og betegnet den som en forening for medlemmer av de øvre sosiale lag.[11]

Etter studiene havnet han som mange andre i skoleverket, og ble omsider ansatt i fast stilling ved Tønsberg høyere almenskole sommeren 1936. Tønsbergperioden ble på mange måter den avgjørende fasen i Andersens liv. Her tilbrakte han ti år av livet sitt, utviklet sitt politiske engasjement videre og bygget opp et viktig kontaktnett utenfor skolen. Selv om hans hovedbeskjeftigelse var undervisning, var det utvilsomt hans evner som skribent som brakte ham inn på en politisk løpebane. I løpet av disse første årene i Vestfold-byen traff Andersen mange dyktige og kunnskapsrike medarbeidere gjennom skribentvirksomheten i Vestfold Arbeiderblad. Flere av disse fikk også betydning for hans videre karriere. Spesielt viktig var det at han ble kjent med Rolf Gerhardsen, som fram til 1940 var redaksjonssekretær i arbeideravisa. Ved siden av det faglige samarbeidet utviklet Gerhardsen og Andersen også et personlig vennskapsforhold. Dette førte til at Andersen allerede før krigen ble kjent med Rolfs bror, Einar Gerhardsen.[12]

Lie husker at Andersen advarte mot farlige konsekvenser som følge av ettergivenhet overfor Hitler-Tyskland.

Arbeiderpartiets tidligere sekretær, Haakon Lie, kjente også til Andersen før krigen. Lie oppfattet den gang Andersen som en tilhenger av et sterkere forsvar. Han leste ikke Andersens kronikker selv, men fikk innholdet referert av andre. Lie husker at Andersen advarte mot farlige konsekvenser som følge av ettergivenhet overfor Hitler-Tyskland. Han oppfattet det slik at Andersen fikk rett i mange av sine pessimistiske spådommer, og nevnte Münchenforliket og invasjonen i Tsjekkoslovakia

som eksempler.[13] Lektoren må derfor utvilsomt ha gjort seg bemerket innenfor arbeiderbevegelsen fra sin lokale utpost allerede før krigen, og for historieinteresserte er de innsiktsfulle artiklene interessant lesning den dag i dag.

I kommunepolitikken deltok Andersen også aktivt. Fra 1937 til 1940 satt han som representant for Arbeiderpartiet i Sem herredsstyre.[14] I 1939 ble han valgt inn som sekretær i styret i Vestfold Arbeiderparti, for øvrig med Trond Hegna som kasserer. Hegna var da journalistkollega i Vestfold Arbeiderblad. Andersen ble også, kanskje i kraft av sin utdannelse, engasjert i opplysningsarbeid innen arbeiderbevegelsen. Sosialt kan det likevel virke som om Andersen ikke var helt integrert i lokallaget. De fleste i bevegelsen hadde bakgrunn som arbeidere, og det var få med tilsvarende akademisk bakgrunn som han. Partiveteraner minnes Andreas Andersen som «en det var vanskelig å få kontakt med». [15] Han var etter sigende lite tilgjengelig i forhold til partimedlemmer og bar preg av at han var lektor og akademiker.

Forsvars- og sikkerhetspolitikk var likevel det feltet Andersen interesserte seg mest for i 1930-årene. Her plasserte han seg sammen med Martin Tranmæl, Haakon Lie, Oscar Torp og Einar Gerhardsen i den fløyen av Arbeiderpartiet som ønsket å styrke det norske forsvaret. Andersen så likevel begrensningene i et sterkt forsvar når det gjaldt småstater. Mot en stormakt var selv heltemodig militær innsats ikke nok. Det viste Polens og Finlands eksempel. I motsetning til mange andre utenrikskommentatorer og politikere, så Andreas Andersen svært pessimistisk på situasjonen i april 1940. Så seint som 6. april spådde han i sin kronikk at Norge gikk dystre tider i møte.[16]

Krig og nye nettverk

Den tyske okkupasjonen ble viktig for Andreas Andersens videre karriere. Gjennom motstandsarbeidet kom han i kontakt med nye miljøer og måtte løse helt andre oppgaver enn det han var vant til i fredstid. Til da hadde han forfektet sine meninger via avisspaltene og kritisert stormakter som lå langt borte fra fredelige Vestfold. Med tyskernes innmarsj endret dette seg dramatisk. Selv om ikke sensuren inntrådte umiddelbart, må han og redaksjonen ha fryktet konsekvensene. Det ble ingen utenrikskronikker de neste fem årene.

Andersen engasjerte seg da på andre fronter, blant annet som hovedtillitsmann for lærerne i den høyere skolen. Dette skulle bli en viktig arena for holdningskamp da Nasjonal Samling (NS) ville nazifisere skoleverket. Etter at Vidkun Quisling var blitt ministerpresident 1. februar 1942, ble lov om nasjonal ungdomstjeneste og lov om norsk lærersamband vedtatt. Siden NS-myndighetene ikke klarte å knekke motstanden, tok de sterkere lut i

bruk og arresterte lærere over hele landet. Andersen ble arrestert sammen med mange andre, og i første omgang internert i Stavern. Seinere slapp han fri pga. sykdom.[17]

I mai 1942 fortsatte NS med aksjoner rettet mot ungdom. Alle foreldre ble pålagt å møte sammen med sine ungdommer for å registrere dem til ungdomstjeneste. Dette ble en fiasko i Tønsberg, selv om tidspunktet kom overraskende. I løpet av en ettermiddag og natt organiserte Kontaktpunkt Tønsberg en motaksjon, med lektor Andersen som hovedleder. Parolen var: «Ingen foreldre sender sine barn til den Nasjonale Ungdomstjenestens møter.»[18] I boka *Vestfold i krig* konkluderes det med at denne innsatsen ikke bare forhindret nazifiseringen av de unge, men at den også fikk store ringvirkninger for motstandsviljen generelt. Rekruttering til det militære motstandsapparatet var også en konsekvens. Det var altså et viktig motstandsarbeid Andersen her var med å organisere.

I mai 1942 fortsatte NS med aksjoner rettet mot ungdom. Alle foreldre ble pålagt å møte sammen med sine ungdommer for å registrere dem til ungdomstjeneste.

Rolf Gerhardsen var leder for Faglig utvalg i Vestfold, som bisto med utgivelsen av den illegale avisa Fri fagbevegelse. Siden de to samarbeidet i andre sammenhenger, er det rimelig å anta at Andersen også hadde forbindelser med dette illegale avisnettverket, selv om det ikke er dokumentert. Ifølge datteren var det på grunn av illegal avisvirksomhet han måtte flykte.[19] Rolf Gerhardsen flyktet til Sverige i oktober 1943, og et halvt år seinere fulgte Andersen etter. En uheldig kommunistisk sprengningsaksjon førte til at Gestapo intensiverte sin innsats i Vestfold, og store deler av motstandsbevegelsen ble rullet opp. Den kommunistiske motstandsbevegelsen i fylket brukte langt mer drastiske virkemidler enn Milorg på dette tidspunktet. Dette skapte mye vondt blod og førte til konflikter mellom arbeiderpartifolk og kommunister i Vestfold både under og etter krigen.

I Sverige ble Andersen innrullert i de norske politistyrkene, men trolig ble han i likhet med sine motstandskolleger Sverre Sulutvedt, Ivar Opsahl, Rolf Gerhardsen, samt flere andre fra Vestfold Arbeiderparti, involvert i kommunistregistrering. Ettersom Rolf Gerhardsen alt var involvert i overvåking av kommunister i emigrantmiljøet i Sverige, er det sannsynlig at medflyktningene fra fagbevegelsen i Vestfold også ble trukket inn i slik virksomhet under eksiltilværelsen i Sverige.[20] Flere av disse fortsatte nemlig med denne virksomheten etter krigen, da tøværsperioden mellom øst og vest etter hvert tok slutt.

Inn i varmen

Andreas Andersen gjenopptok sitt arbeid og sine verv etter at frigjøringsrusen gradvis la seg våren og sommeren 1945. I partisammenheng rykket han nå opp fra kommune- til fylkesnivå i Vestfold Arbeiderparti.

Nå hadde Andersen sin klart mest aktive politiske fase under Tønsberg-oppholdet. Han ble en «kjendis» i lokalpressen i Vestfold og hyppig brukt som taler og innleder ved ulike møter og feiringer, også utenfor arbeiderbevegelsen. I mars 1946 ble han valgt til leder i Vestfold Arbeiderparti, etter at mange i den gamle ledelsen fra før krigen hadde takket av. Karrieren som leder ble imidlertid svært kort. Nå hadde man bestemt seg i hovedstaden for å hente ham inn til større oppgaver. Allerede 1. oktober ble han ansatt som leder for Arbeidernes Opplysningsforbund (AOF).

Kanskje ble Andersen påvirket av de karrieremulighetene som nå lå foran ham? Fra å ha kritisert den britiske utenriksministeren Anthony Bevin og britisk utenrikspolitikk på det sterkeste i Vestfold Arbeiderblad, gjorde han seg plutselig bemerket som en ivrig tilhenger av Atlanterhavspakten et par år seinere i Oslo. Trolig ga dette tilgang til nye stillinger og verv i årene som fulgte. Særlig sjokkerte han tidligere meningsfeller på venstresida i Arbeiderpartiet i en artikkel publisert i Aktuell i januar 1949. Andersen kastet her fram den tanken at en allianse uten allierte baser i Norge kanskje ikke ville gi den militære tryggheten man ønsket gjennom tilslutning til Atlanterhavspakten. Dette synspunktet vakte naturlig nok sterke reaksjoner, siden han ikke så lenge før hadde argumentert for et skandinavisk nøytralitetsforbund. Dette standpunktet sto også i sterk kontrast til den kritikken Andersen tidligere fremmet mot stormaktene Storbritannia og USAs kolonialistiske politikk i sine hyppige utenrikskronikker.

I 1950 ble Andersen flyttet over til rektorjobben ved Forsvarets sivile skoler. Ifølge Haakon Lie var det «Einar, Rolf og Hauge» som hadde snakket sammen om dette.[21] Sommeren samme år ble han også tildelt en annen rolle som det imidlertid ikke ble noen offentlig oppmerksomhet rundt. Han ble utnevnt til sekretær i Koordineringsutvalget for de hemmelige tjenester.[22] Utvalget var blitt opprettet året før som en mer formalisert etterfølger til det tidligere Koordinasjonsutvalget for sikkerhetstjenesten. I 1953, etter at han ble ansatt ved Statsministerens kontor (SMK), gikk han over til å representere SMK, og han ble også formann i utvalget.

Andersen hadde knapt virket ett år i den nye rektorstillingen da han ble tildelt et enda større ansvar. 1. august 1951 ble han utnevnt til statssekretær for forsvarsminister Jens Chr. Hauge. Hva var bakgrunnen for denne utnevnelsen? Hauge selv mente i ettertid at han ble «prakket på Andersen» [23]. Uttalelsen kan imidlertid også skyldes skuffelsen Hauge følte i ettertid over Andersens politiske utspill og disposisjoner seinere i 50-årene. Hvem som «prakket» Andersen på Hauge, ble ikke presisert, men det er nærliggende å anta at det også her siktes til Rolf og Einar Gerhardsen.

Andreas Andersen (til høyre) sammen med ingeniør Bjarne Bassøe (i midten) og forfatter og redaktør Torolf Elster, fikk i 1950 invitasjon fra det amerikanske utenriksdepartementet til en tre måneders studiereise i USA og er fotografert om bord på «Stavangerfjord» ved avreisen.

Det kan virke som om Andersen har vært påtenkt i denne jobben på et langt tidligere tidspunkt. I slutten av desember 1950 fikk han et hastetelegram med tilbud om statssekretærstillingen mens han oppholdt seg i Wien på en UNESCO-konferanse: «Kan du tenke deg å overta jobben som statssekretær i Forsvarsdepartementet i ett års tid framover? Du beholder og kan eventuelt gå tilbake til stillingen din som rektor. Når kan du i tilfelle begynne? UD, Gerhardsen, Lange, Haakon og Rolf er enige i henvendelsen. Hilsen fra Hauge.»[24]

Her er tydeligvis alle enige om utnevnelsen – også Hauge. Det er også interessant å se at Rolf Gerhardsen står blant underskriverne. På dette tidspunktet hadde han ikke noen formell posisjon som skulle tilsi at han var med og ansatte statssekretær i Forsvarsdepartementet, men dette underbygger bare oppfatningen av at han likevel hadde en sterk uoffisiell maktposisjon i Arbeiderpartiet.

Jens Chr. Hauge var forsvarsminister i Gerhardsens 2. regjering etter valget i november 1945 og fram til januar 1952. Han utnevnte Andreas Andersen til statssekretær i sitt departement i 1950.

Også når det gjaldt utnevnelsen til sekretær i Koordineringsutvalget, må en spørre seg hvorfor en nylig utnevnt rektor for Forsvarets sivile skoler ble valgt ut til en slik posisjon?[25] Her var det sannsynligvis andre deler av hans kompetanse som ble vektlagt enn bare hans formelle tilknytning til Forsvarsdepartementet. Det er nærliggende å trekke linjene til det illegale arbeidet i Vestfold og seinere i Sverige under krigen. Denne forklaringen blir også antydet av historikerne Trond Bergh og Knut Einar Eriksen. En nøkkelperson her ser ut til å ha vært Rolf Gerhardsen. Som Bergh og Eriksen viser, er det påfallende hvor mange personer med bakgrunn i arbeiderpartimiljøet i Vestfold som på en eller annen måte knyttes til etterretningstjenestene og overvåking av kommunistene etter krigen.

Det mest spektakulære som nevnes i forbindelse med Andersen i denne perioden, er saken som ble nevnt innledningsvis: Opplysningssekretærene i AOF som i virkeligheten ble lønnet av den militære etterretningstjenesten, Fst II, ledet av Vilhelm Evang. Det er ikke usannsynlig at det var de ferdighetene Andersen hadde vist under krigen som var utslagsgivende da han ble ansatt i AOF, og ikke først og fremst hans erfaring med opplysningsarbeid. Etter hvert fikk han likevel betenkeligheter med ordningen han var satt til å administrere.

Også de innvidde i arbeiderpartiledelsen var delt i synet på om ordningen skulle fortsette. Blant annet kom forsvarsminister Hauge, Rolf Gerhardsen og Haakon Lie med innspill som gikk ut på å beholde ordningen i en eller annen form. Andersen gikk i et notat til sin sjef i februar 1951 inn for å legge ned denne ordningen fordi han mente den var politisk risikabel.[26] Muligens var det denne uenigheten som førte til at forholdet dem imellom ble mer distansert. I sin forklaring til Lund-kommisjonen i 1995 beskrev riktignok Hauge Andersen som en «bra mann, kunnskapsrik, engasjert og meget skrivende». Han hevdet likevel at han også var uselvstendig og ikke stillingen voksen, siden han hadde forelagt Hauge det omtalte notatet.[27] Hauge ønsket tydeligvis minst mulig dokumentasjon om denne virksomheten. Ordningen ble uansett avviklet et par år seinere, etter at det meste av registreringsarbeidet var utført. At ordningen virkelig var politisk risikabel, viser vel bruduljene i 1987 til fulle?

Gjennom sitt virke i Koordineringsutvalget fikk Andersen tilgang til enda mer sensitiv informasjon.

Gjennom sitt virke i Koordineringsutvalget fikk Andersen tilgang til enda mer sensitiv informasjon. Det gjaldt både spionasje mot Sovjetunionen og overvåking av potensielle indre fiender, ikke minst ved hjelp av utstrakt romavlytting og telefonavlytting. For Andersen må det ha fortont seg som et paradoks at den gamle radikaleren med sin stormaktsskepsis nå var med på å samarbeide tett med britiske og amerikanske hemmelige tjenester. Særlig begynte han nå å gjøre seg tanker om fraværet av nasjonal kontroll med denne virksomheten.

Fra kald kriger til talsmann for samarbeid

«Koreakrigen fikk meg til å endre oppfatning. Etter hvert kom jeg til at de faretruende perspektiver man opererte med, neppe stod for en realistisk analyse. Sovjetunionen var slett ikke sterk nok til å ta en så stor militær risiko. Den hadde neppe noensinne etter krigen vært innstilt på det. Jalta og Potsdam hadde sikret Moskva et sikkerhetsbelte mot vest. Det ville man slåss for å holde. Men hvis vestmaktene respekterte den status quo som man var kommet frem til, var det fjernt fra ledelsen i Kreml å ville innlate seg på risikable eventyr.»[28]

Slik sammenfattet Andreas Andersen i 1970-årene utviklingen i sin sikkerhetspolitiske tenkning fra slutten av 1940-årene til midten av 1950-årene. Kilder, blant annet samtidige artikler og dagbøker, nyanserer bildet av Andreas Andersen som en kald kriger og NATO-tilhenger. Hans positive syn på en vestlig forsvarsallianse rundt 1949 må betraktes som et brudd eller mellomspill i en ellers kontinuerlig utenrikspolitisk linje som pekte i en helt annen retning.

Helt fra mellomkrigstida bar Andersens utenrikspolitiske analyser preg av et kritisk syn på de vestlige stormaktenes utenrikspolitikk, som han mente var en videreføring av imperialismen. Samtidig viste han større forståelse for Sovjetunionens situasjon som ny stormakt. Etter krigen var han ikke mindre kritisk overfor Storbritannias og USAs utenrikspolitikk og tilsvarende forståelsesfull overfor russiske handlinger. Høsten 1948 ble han imidlertid, i likhet med mange andre, skremt av den internasjonale tilspissingen, og han snudde når det gjaldt norsk medlemskap i Atlanterhavspakten. At dette også fremmet hans egen karriere og brakte ham inn i de kretsene der de viktige avgjørelsene ble tatt, spilte nok også inn. Likevel varte det ikke lenge før hans sterke skepsis mot de vestlige stormaktene brakte ham på kollisjonskurs med den gjeldende utenrikspolitikken.

I hele perioden fra 1955 til 1965 var Andreas Andersens arbeid preget av det nære faglige samarbeidet med Einar Gerhardsen.

Tidlig i 1950-årene hadde Andreas Andersen stilt seg sterkt kritisk til den økende amerikanske innflytelsen i NATO. Derfor hadde han allerede i 1952 falt i unåde hos de toneangivende politikerne i Torp-regjeringen når det gjaldt sikkerhetspolitikk. Da Einar Gerhardsen tok over statsministerposten igjen etter Oscar Torp 22. januar 1955, ble imidlertid omstendighetene gunstigere. Nå var hans «vandring i ørkenen» over. Gerhardsen omorganiserte og forsterket bemanningen ved Statsministerens kontor (SMK) for å styrke sin stilling overfor departementene. Statsministeren ønsket å knytte til seg faglig ekspertise både når det gjaldt økonomisk politikk og utenrikspolitikk, noe han følte han tidligere hadde manglet. Her var Andreas Andersen en av nøkkelpersonene.

Andersen hadde fra 1953 vært ansatt ved SMK som direktør ved avdeling for beredskaps- og sikkerhetspolitiske spørsmål, og i januar 1956 ble han formelt utnevnt til stillingen som ekspedisjonssjef for beredskapssaker.[29] Denne stillingen hadde han til han gikk av med pensjon i 1973. I hele perioden fra 1955 til 1965 var Andreas Andersens arbeid preget av det nære faglige samarbeidet med Einar Gerhardsen. Dette framgår klart av kildematerialet. Likevel dreide det seg utelukkende om faglig samarbeid. Privat hadde de ingen omgang, og de hadde heller ikke noen kontakt etter at Gerhardsen gikk av som statsminister.[30]

I den vestlige verden hersket det etter Stalins død stor tvil om de nye sovjetiske ledernes hensikter. Blant dem som hadde mest kunnskap om

dette, var de jugoslaviske kommunistene. Muligens ble dette starten på Andreas Andersens mange nære kontakter med østeuropeiske diplomater. Andersen deltok i en rekke samtaler med jugoslaviske diplomater. Rapportene hans ble deretter forelagt og ofte diskutert med statsministeren. Jugoslavenes vurderinger av indre forhold i Sovjetunionen ble tillagt vekt. Ikke minst var det gjennom disse kontaktene Khrusjtsjovs «hemmelige tale» på den 20. partikongress i 1956 først ble kjent.[31] Andersen pleide også andre kontakter ved østeuropeiske ambassader, særlig med polske diplomater. På dette tidspunktet var det imidlertid samtalene med jugoslaviske og russiske diplomater som forekom hyppigst og som ble tillagt størst betydning. Statsministeren ble alltid orientert, og skriblet ofte «Sett. E.G.» i margen på rapportene.

Samtidig vektla Andersen som rådgiver også vestlige kilder med alternative oppfatninger av verdenssituasjonen. Det går klart fram av arkivene ved SMK at han la fram et bredt spekter av artikler, samtalereferater og analyser for Gerhardsen. Mens statsministeren var lite språkmektig, behersket hans ekspedisjonssjef både engelsk, tysk og fransk. Franskfilologen Andersen, som var en fast leser av avisa Le Monde, hadde studert den franske nedrustningseksperten Jules Mochs tanker om farene ved rustningskappløp og terrorbalanse.[32] I samtaler med Gerhardsen ble Mochs hovedpoeng framhevet: Det var ennå tid til å finne fram til et kompromiss, men tida var knapp. Dette gjenspeilte seg i Gerhardsens taler, som Andersen skrev. Også artikler av amerikanske liberale spaltister, som Walter Lippmann, ble forelagt statsministeren og gjorde inntrykk. Lippmanns artikkel i New York Herald Tribune om farene ved «konkurrerende sameksistens», ble grundig studert. Artikkelforfatteren tok her til orde for en omprøvning av vestlig strategi med tanke på mer samarbeid mellom øst og vest.

På landsstyremøtet på Klekken i oktober 1956 fremmet Gerhardsen mange av disse tankene overfor partifellene.[33] Selv om Gerhardsen i sine memoarer har betont at han skrev denne talen på egen hånd, er det lett å se påvirkningen fra Moch, Lippmann og andre som altså ble oversatt og formidlet gjennom Andreas Andersen. Statsministeren var redd for at den sovjetiske diktaturstaten kunne presse fram både en sterkere økonomisk og militær vekst enn det som var mulig i de vestlige demokratier. For ikke å tape dette kappløpet anbefalte Gerhardsen en utvikling av den kapitalistiske verden i mer sosialistisk retning og den kommunistiske i mer demokratisk retning. Dette ville gi økte muligheter for sameksistens og samarbeid.[34]

En konsekvens av denne kritikken var at det dermed var behov for en ny vurdering av Norges forhold til NATO. Om statsministeren var enig med sin sikkerhetspolitiske rådgiver om å løsne på bindingene til NATO, har aldri blitt klarlagt. Som statsminister var det også politisk umulig å

Forsvarsminister Nils Handal (til venstre), statsminister Einar Gerhardsen og hans sikkerhetspolitiske rådgiver Andreas Andersen klar til avgang med nattog til NATO-møtet i Paris i desember 1957.

ytre seg om dette. Den svenske ambassadør i Oslo, Hans W. Ahlmann, også en av Andersens samtalepartnere, skrev i en rapport til Stockholm at Gerhardsen i sitt hjerte var nøytralist selv om han var tilhenger av NATO.[35] Historikerne Eriksen og Pharo mener imidlertid denne slutningen er for vidtrekkende. Men han var åpenbart villig til å gå lenger i tilnærmingen til Sovjetunionen enn partiledelsen og flertallet i regjeringen. Og nettopp fordi motstanden var så stor, var trolig støtten og de faglige innspillene fra rådgiver Andersen – av historikeren Finn Olstad karakterisert som Gerhardsens «sikkerhetspolitiske tvilling» – viktige.[36]

En annen interessant kilde som underbygger denne påvirkningen, er den svenske utenriksminister Östen Undéns dagbøker. De skildrer inngående fortrolige samtaler mellom svenske og norske statsledere i slutten av 1950-årene.[37] Her får en flere ganger inntrykk av den bekymring og uro Gerhardsen følte når det gjaldt verdenssituasjonen. Til forveksling er tankene like de vi finner hos Andersen, som på grunn av sine dystre betraktninger fikk tilnavnet «rikspessimisten» av sine politiske motstandere. Mot slutten av 1950-årene fremmet også Gerhardsen forslag om et nærmere militært samarbeid i fortrolige samtaler med sin svenske kollega Tage Erlander. Dette var en av Andersens «fikse», om enn urea-

listiske ideer. Han mente at en løsning av Norges bånd til NATO og et forpliktende militært samarbeid med det sterke svenske forsvaret ville ivareta norske sikkerhetsinteresser på en bedre måte. Tilnærmelsen ble vennlig, men bestemt avvist av Undén og Erlander. De anbefalte Gerhardsen å søke en løsning innenfor en europeisk sikkerhetsavtale.

I motsetning til sentrale arbeiderpartipolitikere, som reagerte på den sovjetiske invasjonen i Ungarn høsten 1956 med å slå ring om NATO og fordømme Sovjetunionen, så Gerhardsen og Andersen også her andre alternativer for å løse opp i den spente situasjonen. Sannsynligvis var Andersen også Gerhardsens sterkeste støttespiller når det gjaldt utforming av den kursen som til slutt endte opp med den velkjente talen på NATOs rådsmøte i Paris i desember 1957. Her fremmet Gerhardsen et ønske om forhandlinger med russerne, gjerne direkte, før nye mellomdistanseraketter ble innlemmet i NATOs fellesforsvar. Utkastet var skrevet av Andersen. Selv om det ble modifisert, var det han som fikk skylden for uroen etter Gerhardsens tale.

Det besynderlige i perioden fra 1956 til 1958 var også at kontakten med den sovjetiske siden nå først og fremst foregikk gjennom SMK og ekspedisjonssjef Andersen. Utenriksdepartementet var delvis parkert på sidelinjen og ble ofte bare orientert om samtalene, til stor frustrasjon for utenriksminister Halvard Lange. Den usikkerheten som dermed ble skapt rundt Norges utenrikspolitikk og hvem som egentlig utformet denne, var det etter hvert mange som undret seg over i diplomatiske kretser.

Utenriksdepartementet var delvis parkert på sidelinjen og ble ofte bare orientert om samtalene, til stor frustrasjon for utenriksminister Halvard Lange.

På bakgrunn av den fortroligheten som nå var etablert mellom de sovjetiske diplomatene og Andersen, men også med leder av Stortingets utenrikskomité, Finn Moe, ble tanken om Norge som en hemmelig brobygger mellom supermaktene luftet. Dette skjedde første gang i et møte mellom Moe og ambassadør Mikhail Gribanov 17. desember 1957, der Moe ble spurt om Norge kunne formidle kontakt mellom Sovjetunionen og USA angående en kjernevåpenfri sone i Sentral-Europa.[38]

Amerikanerne var imidlertid skeptiske til at den polske Rapacki-planen ble brukt som utgangspunkt av russerne. Dessuten ønsket Eisenhower å forhandle direkte gjennom ambassadører.[39] Det lot heller ikke til at den amerikanske utenriksministeren John Foster Dulles var like interessert i disse forhandlingene som sin president. Kanskje kan den gradvise tilspissingen i Berlin-spørsmålet også ha medvirket til at interessen på begge sider dalte, selv om temaet avspenning ble diskutert med russerne også seinere dette året og året etter. Etter hvert ser det ut til at stormaktslederne mente de kunne gå videre uten mellommenn, og et toppmøte mellom Khrusjtsjov og Eisenhower ble planlagt og gjennomført året etter. I løpet av våren 1958 ebbet de hemmelige forhandlingene ut.

Drømmen om å skape avspenning gjennom Norges-kanalen forble en urealistisk tanke.

På utrygg grunn

Gjennom enkelte handlinger kom imidlertid Andreas Andersen til å underminere sin betrodde stilling hos statsministeren og gi grobunn for mistanker om at han hadde andre agendaer enn hva en embetsmann burde ha. Hittil hadde bare en liten krets i det politiske miljøet kjent til hans rolle. Dette kom imidlertid til å endre seg da han i slutten av februar 1958 selv sørget for å komme i riksmedienes søkelys på et møte i studentersamfunnet i Bergen. Hans uttalelser her vakte oppsikt i mediene og ga utenriksminister Lange en mulighet til å dempe Andersens innflytelse.

Forhandlinger om gjensidig nedrustning var eneste farbare vei stilt overfor trusselen om en atomkrig mellom supermaktene. Dette var Andersens hovedpoeng under foredraget i Bergen. Han fremmet også tanken om gjensidig militær nedrustning inspirert av den amerikanske tidligere diplomaten og sovjetkjenneren George Kennan. Mer kontroversielt var likevel et annet forslag fra Kennan; nemlig tanken om at «de vesteuropeiske grenselandene mot Sovjet skulle basere sitt forsvar på lette territorialstyrker trenet for gerilja».[40] Det som spesielt hisset opp enkelte aviser og førte til de sterkeste reaksjonene i ettertid, var Andersens retoriske spørsmål i avslutningen om «hvor fri den såkalte frie verden egentlig er».[41] Andersen kritiserte at NATO inkluderte diktaturer som Portugal i den «frie verden». Det samme gjaldt Frankrike, som førte en blodig kolonikrig i Algerie.

Den etterfølgende avisdebatten viste at han dermed utfordret sterke krefter i og utenfor Arbeiderpartiet ved å stille kritiske spørsmål om offisiell politikk og innarbeidede forestillinger. Uhørt og høyst uvanlig var det også at en embetsmann ga uttrykk for en så sterk dissens med offisiell politikk i den offentlige sfære. I Regjeringens sikkerhetsutvalg (RSU) brakte Lange saken opp utenfor dagsordenen. Kunne en embetsmann offentlig gi uttrykk for personlige oppfatninger som avvek fra regjeringens når det dreide seg om spørsmål som lå innenfor hans tjenesteområde?[42] Utvalget besluttet å gi Andersen en irettesettelse.

En annen sak som fikk konsekvenser, gjaldt håndteringen av det såkalte Påskeopprøret i partiet et par måneder seinere. Mens de fleste partitoppene og sentrale folk i sekretariatet var på påskeferie i 1958, organiserte Sosialistisk Studentlag, anført av Kaare Sollund og Berge Furre, en underskriftsaksjon mot utplassering av atomvåpen i Vest-Tyskland. Overraskende nok for Furre og de andre studentene, sa 42 forespurte stortingsrepresentanter fra Arbeiderpartiet ja til å skrive under.

Andreas Andersen blir ikke omtalt av noen historikere som deltaker i denne saken. I Trygve Bulls dagboknotater framgår det likevel at han ble involvert for å finne en løsning uten at saken ble satt på spissen og motsetningene innad i Arbeiderpartiet ble altfor åpenbare. Ifølge Bull skjedde dette fordi Andersen fryktet dette skulle gjøre «tingene vanskeligere» for statsminister Einar Gerhardsen.[43]

I den påfølgende hissige debatten i Arbeiderbladet ble det formulert et åpent brev undertegnet av flere av «synderne», som gjorde rede for bakgrunnen for denne aksjonen. Innlegget bar preg av stor sakkunnskap og kjennskap til NATOs organisasjonsmodell. Berge Furre, som selv var sterkt delaktig i denne prosessen, bekrefter at det var Andreas Andersen som formulerte dette brevet.[44] For den unge studentpolitikeren Berge Furre og de andre aktivistene, var dette den første gangen de skjønte at det var indre motsetninger om utenrikspolitikken i det partiet de var medlem av. De forsto også at de hadde en meningsfelle i denne saken helt oppe i toppen av statsbyråkratiet.[45] Kanskje var det også flere innen partiapparatet som registrerte dette?

De omfattende diplomatiske kontaktene med russerne fikk også personlige konsekvenser for Andreas Andersen. Ambassadør Gribanov sørget for at Andersens ønske om å besøke Sovjetunionen ble virkeliggjort. Andersen hadde aldri hadde vært i Sovjetunionen, til tross for sin store interesse for landet. Han presiserte imidlertid overfor ambassadøren at han ikke ønsket offentlighet om besøket.[46] Det var muligens naivt å tro at det var mulig å holde dette unna offentligheten, men mest sannsynlig visste Andersen at Finn Moe også hadde vært på et tilsvarende besøk på vei tilbake fra Kina. Moe hadde klart å holde besøket hemmelig.[47] Kanskje tyder dette på at slikt ikke var helt uvanlig?

De omfattende diplomatiske kontaktene med russerne fikk også personlige konsekvenser for Andreas Andersen. Ambassadør Gribanov sørget for at Andersens ønske om å besøke Sovjetunionen ble virkeliggjort.

Besøket, som varte fra 10. til 28. mai 1958, og som Andersen dro på sammen med sin kone, gikk likevel ikke upåaktet hen. Overvåkingspolitiet var sjokkert over at dette kunne skje. Noen må også ha tipset pressen, for det konservative ukebladet NÅ kom også med skarp kritikk i en leder. Sannsynligvis tenkte personer innen Arbeiderpartiets maktelite i de samme baner. Kanskje hadde disse også bidratt til å gjøre denne saken kjent for å diskreditere Andersen? I den interne maktkampen i Arbeiderpartiet ville det i så fall ikke vært overraskende at slike metoder ble brukt. Andersen var trolig begynt å bli en belastning for Gerhardsen. Han var ikke lenger bare en «grå eminense», men hadde kommet i medienes søkelys og var blitt et kjent navn i politiske kretser, selv om dette raskt skulle bli glemt.

Det mest oppsiktsvekkende i de åpenhjertige samtalene Andreas Andersen førte under Sovjet-besøket, var hans forslag om innstramming

Den sovjetiske ambassadøren M.G. Gribanov (til venstre) var stasjonert i Norge fra 1956 til 1962.

i basepolitikken. Ekspedisjonssjefen hevdet at basepolitikken måtte videreføres i mer restriktiv retning, og Norge måtte etter hans syn komme med en offentlig erklæring om at landet ikke ville tillate atomvåpen og utenlandske militære styrker på norsk jord før Norge eventuelt ble angrepet militært. Dette ville gi en bedre garanti for å unngå et sovjetisk angrep de første dagene i en atomkonflikt.[48] Andersen understreket likevel overfor sin vert, tidligere ambassadesekretær i Oslo og KGB-offiser Viktor Grusjko, at dette var hans egen høyst private mening. Gerhardsen og Lange ville ha betraktet en slik garanti som uforenlig med NATO-medlemskapet, og det var tvilsomt om denne linjen ville ha blitt godtatt av USA og Storbritannia. Andersen framholdt imidlertid at Finn Moe og flere andre i Arbeiderpartiet delte hans oppfatning.

Kanskje medvirket disse åpenhjertige samtalene med russerne til at Andreas Andersen kom under mistanke for å løpe fiendens ærend? Allerede høsten 1957 finnes det tegn på at han kan være satt under overvåking og bevisst ble holdt utenfor i viktige etterretningssaker. Mot slutten av 1950-årene fikk han også en mer tilbaketrukket rolle ved SMK. Utad måtte Gerhardsen trolig tone ned støtten til sin rådgiver av hensyn til de

indre forhold i partiet. Dannelsen av Sosialistisk Folkeparti (SF) i 1961 førte kanskje også til at Gerhardsens frykt for partisplittelse ikke lenger var like relevant – en frykt som hadde vært en del av motivasjonen for å imøtekomme NATO-kritikerne i partiet. Dermed ble statsministeren trukket vestover igjen når det gjaldt utenrikspolitikk, og sluttet seg oftere til utenriksministerens og forsvarsministerens syn.

Også den tette kontakten med russerne ble nedtonet. Under et møte i april i 1959 med ambassadør Gribanov, som protesterte mot NATO-planer om tyske forsyningslagre i Norge, lovet ambassadøren at han for framtiden ikke skulle forstyrre Gerhardsen så mye med utenrikspolitiske spørsmål. Etterfølgeren Nikolaj Lunkov, som utelukkende var profesjonell diplomat, kom stort sett til å forholde seg til Utenriksdepartementet istedenfor til Statsministerens kontor.[49] Dermed forsvant også usikkerheten rundt Norges sikkerhetspolitiske orientering blant samarbeidspartnerne i NATO.

Ut i den politiske kulden

Året 1965 ble et vendepunkt for Andreas Andersen, mest i negativ betydning. Grunnlaget for den innflytelsen han hadde hatt gjennom sine ulike verv de siste ti årene, var basert på det nære samarbeidet med statsminister Einar Gerhardsen. Høsten 1965 tapte Arbeiderpartiet stortingsvalget. Andreas Andersen hadde knyttet sin karriere til Arbeiderpartiet, selv om han formelt sett var embetsmann ved Statsministerens kontor med tittelen ekspedisjonssjef. Den neste statsministeren, Per Borten, kom fra Senterpartiet og ledet den borgerlige samlingsregjeringen. Likevel kom han og Andersen til å utvikle et fortrolig samarbeid, selv om dette fikk mindre betydning på det politiske plan. De to hadde et overraskende godt personlig forhold hvis en tar deres svært ulike bakgrunn i betraktning. Borten var oppvokst på gård i Flå i Sør-Trøndelag, og var en uformell og folkelig politiker som kommuniserte godt med velgerne. Andersen var derimot en mer utpreget intellektuell akademiker, med sans for formaliteter, noe som blant annet kom til nytte når Borten inviterte til offisielle middager. Her hadde Andersen full kontroll på bordplassering og de uskrevne reglene i slike sammenhenger.

Det er mye som tyder på at Borten utenrikspolitisk ble påvirket av Andersens syn. Da Borten på et langt seinere tidspunkt kom med krasse antydninger om politisk overvåking i Norge, var det helt tydelig at Andersen var en av hans hovedkilder.

Det er mye som tyder på at Borten utenrikspolitisk ble påvirket av Andersens syn. Da Borten på et langt seinere tidspunkt kom med krasse antydninger om politisk overvåking i Norge, var det helt tydelig at Andersen var en av hans hovedkilder. Begge var opptatt av å sikre nasjonal kontroll over beslutningsprosessene når det gjaldt norsk suverenitet. Tidligere hadde Andersen stadig understreket

behovet for nasjonal kontroll med NATO-operasjoner på norsk jord og med etterretningsinformasjon om norske forhold og norske borgere. Han var redd for at Norge bare skulle bli en brikke i det store spillet, og at politikerne skulle gi fra seg kontrollen til høyere instanser innen NATO. Spesielt var han redd for at NATO på denne måten kunne trekke Norge inn i en krig uten godkjenning fra landets folkevalgte organer.

Når det gjaldt nasjonal kontroll, fikk ikke Andersen gjennomslag for sin kritikk av bemanningen av NATOs Nordkommando på Kolsås, verken i Gerhardsens eller Bortens regjeringsperioder. I et notat utformet i ettertid, skrev han at han i 1950-årene primært ønsket å oppløse Nordkommandoen.[50] Det var særlig det overveldende innslaget av amerikanere og briter i sentrale posisjoner som han følte truet den nasjonale kontrollen med NATO-styrkene. Subsidiært foreslo han en fornorsking av staben og en danske som avløser for daværende øverstkommanderende, general Robert Mansergh. Disse synspunktene fikk ingen betydning ved utnevnelse av stabsoffiserer ved Nordkommandoen.

Ønske om nasjonal kontroll ble også avgjørende for Andersen når det gjaldt norsk tilslutning til EEC. Dermed befant han og statsminister Borten seg på samme side også i kampen mot norsk EEC-medlemskap. Likevel er det grunn til å understreke at det var Høyre som hadde både forsvars- og utenriksministeren i den borgerlige samlingsregjeringen. Særlig forsvarsminister Otto Grieg Tiedemann var skeptisk til Andreas Andersen og sørget for at han ble holdt utenfor viktige møter og beslutninger. Til tross for sitt gode forhold til statsministeren, fikk derfor ikke Andersens påvirkning på ham noen politisk betydning.

I tillegg ble Andersen selv overvåket mens han satt i det utvalget som skulle kontrollere de hemmelige tjenestene. Både Lund-kommisjonen og historikerne Bergh og Eriksen, som har skrevet tobindsverket om de hemmelige tjenestene mellom 1914 og 1997, trekker fram mistankene mot Andersen. Bergh og Eriksen tidfester dem til sist i 1950-årene.[51] I utgangspunktet var det samtalene med sovjetisk ambassadepersonell fra midten av 1950-årene som utløste mistankene fra overvåkingspolitiet. Det er også klart at overvåkingspolitiet sjelden fikk tilgang til de rapportene Andersen skrev fra møtene, så på den bakgrunn er mistankene forståelige. Andersens private sovjetreise i 1958 forsterket naturlig nok mistankene hos overvåkingssjef Asbjørn Bryhn, som mistrodde russerne og tolket verdenssituasjonen på en helt annen måte enn statsministeren og hans rådgiver.[52]

I 1962 informerte amerikanerne overvåkingspolitiet om en sannsynlig lekkasje av NATO-dokumenter fra Norge, som blant annet omhandlet allierte øvelser. Da saksbehandlingen ble lagt om, slik at Koordineringsutvalget og Regjeringens sikkerhetsutvalg ikke lenger ble koblet inn, stoppet lekkasjene. Dette førte til ytterligere mistanker mot Andreas

Da amerikanske myndigheter varslet om mulige lekkasjer av NATO-dokumenter fra Norge i 1962, ble mistanken rettet mot Andreas Andersen. Samme år satt han ansikt til ansikt med USAs president John F. Kennedy. Det skjedde under statsminister Gerhardsens besøk i Washington. På møtet deltok også ambassadør Hans Engen (i midten).

Andersen, som satt i begge utvalgene.[53] Først under den borgerlige regjeringen ble det satt i verk konkrete tiltak. I siste halvdel av 1960-årene ble overvåkingspolitiets innsats konsentrert om å finne en sentral spion på høyt nivå i norsk samfunnsliv. Opplysningene fra en sovjetisk avhopper, Anatolij Golytsin, tydet på at russerne i 1961 hadde rekruttert en agent som ble beskrevet som Head of Department.[54] Andreas Andersen var en av dem mistanken rettet seg mot. I 1969 ble det lagt ut en felle for Andersen, men saken ble etter hvert lagt bort av mangel på bevis.

Som Bergh og Eriksen konkluderer, forelå det aldri bevis mot Andersen. Sannsynligvis ble han et offer for det diplomatiske spillet overfor russerne som statsminister Gerhardsen drev i slutten av 1950- og begynnelsen av 1960-årene, og som pådro seg overvåkingspolitiets mistanke. Det var Andersen som førte de fleste fortrolige samtalene med russerne, og som derfor ble eksponert for overvåkingspolitiet. Sovjetiske referater viser at samtalene til tider var svært åpenhjertige og fortrolige. Her er det, som Bergh og Eriksen uttrykker det, «gråsoner» i diplomatiet.

I 1973 gikk Andreas Andersen av med pensjon. Selv om han ikke sa mye privat om sin jobbsituasjon, er det mye som tyder på at han i siste

fase av karrieren ble bitter. Leserinnlegg i Dagbladet og Arbeiderbladet i 1973 og 1974 bærer også preg av det.[55] Mens han i Per Borten hadde hatt en personlig fortrolig selv om den politiske innflytelsen var liten, ble han skjøvet helt ut i kulden da Trygve Bratteli tok over statsministerposten. Ikke en gang en personlig samtale tok Bratteli seg tid til. Det må ha vært skuffende for en som tross alt hadde nedlagt så mye tid til fordel for partiet. Leserinnleggene i Dagbladet og Arbeiderbladet ble av mange betraktet som sensasjonelle. Folk henvendte seg til familien og spurte om det var «den riktige» Andreas Andersen som nå kritiserte Israel og NATO. Tidligere hadde han meldt seg ut av Arbeiderpartiet på grunn av støtten til Israel under Seksdagerskrigen i 1967.

Var Andreas Andersen virkelig en «grå eminense»?

Bortsett fra sin korte tid som statssekretær, hadde Andreas Andersen ingen politiske verv på riksplan. Derfor kan det synes underlig å diskutere hans innflytelse på politiske prosesser. En embetsmann skal i prinsippet være lojal og holde seg til instrukser fra den politiske ledelse. Likevel vet vi at de faglige råd en embetsmann framlegger og måten det gjøres på, kan ha innvirkning på politikernes avgjørelser. Det er vanskelig å si noe sikkert om Andersens grad av påvirkning på Einar Gerhardsen. Gerhardsen hadde klare forestillinger om hvilken politikk han ville føre da han ble statsminister igjen i 1955, og han valgte helt klart Andreas Andersen som sin rådgiver ut fra disse ambisjonene.

Andersens innsats viste seg spesielt verdifull når det gjaldt å bygge uformelle nettverk med sovjetiske og andre kommuniststaters diplomater i denne perioden, der det ellers var minimal kontakt mellom øst og vest.

Andersen understreket alltid i intervjuer at han ikke var noen «grå eminense», men en lojal medarbeider for statsministeren. Likevel ser det ut til at Andersen spilte en viktig rolle når det gjaldt utforming og iverksetting av statsministerens politiske ideer. Mange utspill ble til i en dialog mellom Andersen og Gerhardsen, og i denne prosessen var det to parter. Andersens innsats viste seg spesielt verdifull når det gjaldt å bygge uformelle nettverk med sovjetiske og andre kommuniststaters diplomater i denne perioden, der det ellers var minimal kontakt mellom øst og vest. Slik sett spilte han en viktig rolle i den såkalte beroligelsespolitikken overfor Sovjetunionen, som i perioder førte til en merkbar bedring i samarbeidsklimaet mellom Norge og den mektige naboen i øst.

Det var når det gjaldt de sikkerhetspolitiske dilemmaene, NATO-skeptikeren Andersen og «tvileren» Gerhardsen fant hverandre. Her ble Andersens sikkerhetspolitiske kompetanse nyttig som korrektiv. Gerhardsen var ingen utenrikspolitisk ekspert og var avhengig av rådene Andersen ga når han ønsket et alternativ til rådene fra sin faglig sterke utenriksminister, Halvard Lange, som ofte sto til høyre for Gerhardsen i

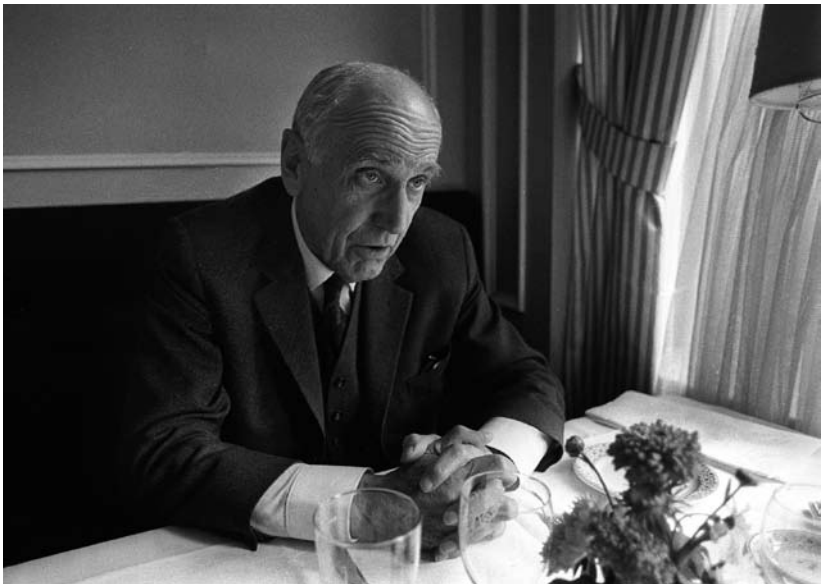

Andreas Andersen gikk av med pensjon i 1973 etter tjue års tjeneste ved Statsministerens kontor.

utenrikspolitikken. Statsministeren hadde verken tid eller mulighet til å følge med like godt i internasjonale medier, særlig på grunn av språklige hindringer. Gjennom Andersen fikk han innblikk i Kennans, Blochs og andre alternative syn på øst–vest-konflikten.

Talen ved NATOs rådsmøte var et eksempel på denne vekselvirkningen. Statsministeren hadde selv bestilt en tale «hvor han ville si noe», men utformingen av den var Andersens verk og bar preg av hans tanker. Deretter ble den modifisert i heftige diskusjoner med Lange og andre kvelden før møtet i Paris. Sluttresultatet ble et kompromiss av mange innspill og endringer. Utarbeidelsen av denne talen kan kanskje også fungere som et bilde på politiske prosesser i sin alminnelighet. De er ofte et resultat av brytninger mellom ulike syn. I samarbeidet med Gerhardsen var Andreas Andersen en av flere som leverte politiske innspill. Noen ganger ble de tatt til følge, andre ganger ikke.

I det nære politiske samarbeidet deres gjennom ti år hjalp Andreas Andersen på mange vis statsministeren med sin hårfine balansegang, både i forhold til indre opposisjon og i forhold til valg av sikkerhetspolitiske strategier overfor supermaktene USA og Sovjetunionen. Samtidig fikk Andersen gjennom sine mange og viktige posisjoner et innblikk i landets sikkerhetspolitikk som få andre var forunt. For både Gerhardsen og Andersen var det overordnede perspektivet å holde Norge utenfor første fase i en atomkrig ved å verne strengt om den norske basepolitikken, og å holde på et godt forhold til den sterke naboen i øst til tross for norsk NATO-medlemskap.

I denne artikkelen har jeg pekt på noen eksempler der Andersens innflytelse kan spores hos Gerhardsen, særlig fra 1955 til 1958. Fra 1958 måtte både Gerhardsen og Andersen opptre mer forsiktig på grunn av de nevnte uheldige episodene, og hans innflytelse ble avgrenset. Her har sikkert også hans mange politiske fiender bidratt i kulissene til å mistenkeliggjøre ham og hindre hans påvirkning på politiske prosesser. Selv om Andersen fortsatt talte entusiastisk for å beholde nasjonal kontroll og motsatte seg den økende tyske innflytelsen i NATOs forsvar av Norge og Danmark, fikk han ikke lenger samme respons fra sin sjef. De mulighetene Andersen eventuelt hadde hatt til å spille en mer selvstendig rolle, var nå ikke lenger til stede. Slik sett hadde han kanskje rett i sin noe beskjedne beskrivelse av sin stilling da Per Borten skulle overta statsministerembetet:

«Noen systematisk strengt funksjonell fordeling har det ikke vært. På mange måter har jeg vært en slags 'altmuligmann' som fikk seg tildelt små og store oppdrag etter Statsministerens ønske.»

Noter

1 J.D. Berlin, *Andreas Andersen: Outsider i Maktens høyborg – en utenrikspolitisk biografi.* Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 2007.
2 Dagbladet 7. oktober 1987. Hovedoverskrift på førstesiden: «LO drev politisk overvåking.»
3 Dagbladet 12. oktober 1987. Hovedoverskrift på førstesiden: «Forsvaret betalte Aps kommunistjakt.»
4 K.E. Eriksen/H.Ø. Pharo, *Kald krig og internasjonalisering 1949–1965,* bd. 5 i Norsk utenrikspolitikks historie, Oslo1997: 260–261.
5 D. Berggrav, *Maktens høyborg. Statsministerens kontors historie og politiske hovedsaker siden 1945,* Oslo 1997.
6 Dagbladet 7. oktober 1987. Hovedoverskrift på førstesiden: «LO drev politisk overvåking.» Historikerne Bergh og Eriksen har imidlertid påvist at langt fra alt dette materialet ble brent. Se T. Bergh og K.E. Eriksen, *Storhetstid og stormkast 1955–1997,* bd. 2 i Den hemmelige krigen; Overvåking i Norge 1914–1997, Oslo 1998.
7 Konrad Nordahl, *Dagbøker,* bind 2, 27. mars 1956, Oslo 1992.
8 Dagbladet 22. september 1973: Skolemann har tjent seks statsministre.
9 Intervju med Andersens datter, Agnete Eriksen, 26. august 2004.
10 Arbeiderbladet 24. september 1973: «Andreas Andersen tar pensjon.»
11 Intervju med Andersens søster, Hendy Coward, 3. april 2005.
12 Nekrolog skrevet av Einar Gerhardsen i Arbeiderbladet, 1. juli 1976.
13 Intervju med Haakon Lie 29. oktober 2004.
14 Omtale i Aftenposten aften 6. januar 1956.
15 Telefonsamtale med Rolf Sætre ved Vestfold Arbeiderpartis kontor 5. august 2005.
16 Vestfold Arbeiderblad 6. april 1940.
17 E. Christophersen, *Vestfold i krig,* Tønsberg 1989: 214–215.
18 Christophersen 1989: 222.

19 Intervju med Agnete Eriksen 26. august 2004.
20 O. Grimnes, *Et flyktningesamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940–45,* Oslo 1969: 185.
21 Intervju med Haakon Lie 29. oktober 2004.
22 Bergh/Eriksen: *Den hemmelige krigen* bd. I, Oslo 1998: 180.
23 Spørsmål stilt gjennom Hauges biograf, Olav Njølstad.
24 Riksarkivet (RA), Andreas Andersens etterlatte papirer, PA 785.
25 Bergh/Eriksen 1998 bd I:180.
26 Bergh/Eriksen 1998, bd I: 480–481.
27 Aftenposten 25. januar 2006; artikkel av Per Egil Hegge.
28 Riksarkivet, Andreas Andersens etterlatte papirer, PA 785, Pater Peccaci, udatert notat, sannsynligvis skrevet i 1973–74.
29 Berggrav 1997: 16 og Stortingsproposisjon nr. 1, 1954.
30 Intervju med Agnete Eriksen 24. august 2004.
31 F. Olstad, *Einar Gerhardsen – en politisk biografi,* Oslo 1999: 334.
32 RA, SMK, Andreas Andersens arkiv, boks 1, notat 30. januar 1956.
33 Olstad 1999: 334–335.
34 Olstad 1999: 336–337.
35 Eriksen/Pharo 1997: 197.
36 Olstad 1999: 341.
37 Østen Undén, *Anteckningar 1952–1966.* Utgivna genom Karl Molin. Stockholm 2002: 537–538, 19. mai 1957.
38 RA, SMK, Andreas Andersens arkiv, boks 1, notat 17. desember 1957.
39 Sven G. Holtsmarks arkiv, notat 19. februar 1958, kopi fra det russiske utenriksdepartementets, MID, sitt arkiv.
40 RA, SMK, Andreas Andersens papirer, boks 3: Manus til tale i studentersamfunnet i Bergen 28. februar 1958.
41 Dagbladet 1. mars 1958.
42 RA, Protokoll fra Regjeringens sikkerhetsutvalg (RSU) 10. mars 1958.
43 T. Bull, *For å si det som det var -,* Oslo 1980; 336–339.
44 Intervju med Berge Furre 11. august 2006.
45 Berge Furre 11. august 2006.
46 Sven G. Holtsmarks arkiv, notat 31. mars 1958 fra samtale mellom Gribanov og Andersen, kopi fra MID.
47 V. Elvebakk: «Gløtt i jernteppet», Internasjonal politikk nr. 1/2006, s. 63.
48 Sven G. Holtsmarks arkiv, rapport fra Gribanov datert 31. mars 1958, kopi MID.
49 Eriksen/Pharo 1997: 218.
50 RA, SMK, Andersens papirer, PA 785, udatert notat «Spildt melk», sannsynligvis skrevet 1973–74.
51 Bergh/Eriksen 1997: 314–315.
52 Bergh/Eriksen 1997: 309.
53 Bergh/Eriksen 1997: 47.
54 Bergh/Eriksen 1997: 310.
55 Eksempler fra Arbeiderbladet: 29. oktober 1973 (Interessante streiflys) og 19. november 1974 (La Israel leve)